

PEDAGOGIK MAHORAT

1
2024

ISSN 2181-6883

PEDAGOGIK MAHORAT

Ilmiy-nazariy va metodik jurnal

1-son (2024-yil, yanvar)

Jurnal 2001-yildan chiqa boshlagan

Buxoro – 2024

PEDAGOGIK MAHORAT

Ilmiy-nazariy va metodik jurnal

2024, № 1

Jurnal O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi OAK Rayosatining 2016-yil 29-dekabrda qarori bilan **pedagogika** va **psixologiya** fanlari bo‘yicha dissertatsiya ishlari natijalari yuzasidan ilmiy maqolalar chop etilishi lozim bo‘lgan zaruriiy nashrlar ro‘yxatiga kiritilgan.

Jurnal 2001-yilda tashkil etilgan.

Jurnal 1 yilda 12 marta chiqadi.

Jurnal O‘zbekiston matbuot va axborot agentligi Buxoro viloyat matbuot va axborot boshqarmasi tomonidan 2016-yil 22-fevral № 05-072-sonli guvohnoma bilan ro‘yxatga olingan.

Muassis: Buxoro davlat universiteti

Tahririyat manzili: 200117, O‘zbekiston Respublikasi, Buxoro shahri Muhammad Iqbol ko‘chasi, 11-uy
Elektron manzil: nashriyot_buxdu@buxdu.uz

TAHRIR HAY‘ATI:

Bosh muharrir: Adizov Baxtiyor Rahmonovich – pedagogika fanlari doktori, professor

Mas’ul kotib: Sayfullayeva Nigora Zakiraliyevna – pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Xamidov Obidjon Xafizovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Begimqulov Uzoqboy Shoyimqulovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Navro‘z-zoda Baxtiyor Nigmatovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Mahmudov Mels Hasanovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Ibragimov Xolboy Ibragimovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Rasulov To‘lqin Husenovich, fizika-matematika fanlari doktori (DSc), professor

Yanakiyeva Yelka Kirilova, pedagogika fanlari doktori, professor (N. Rilski nomidagi Janubiy-G‘arbiy Universitet, Bolgariya)

Andriyenko Yelena Vasilyevna pedagogika fanlari doktori, professor (Novosibirsk davlat pedagogika universiteti Fizika, matematika, axborot va texnologiya ta‘limi instituti, Novosibirsk, Rossiya)

Romm Tatyana Aleksandrovna pedagogika fanlari doktori, professor (Novosibirsk davlat pedagogika universiteti Tarix, gumanitar va ijtimoiy ta‘lim instituti, Novosibirsk, Rossiya)

Chudakova Vera Petrovna, psixologiya fanlari nomzodi (Ukraina pedagogika fanlari milliy akademiyasi, Ukraina)

Hamroyev Alijon Ro‘ziqulovich – pedagogika fanlari doktori (DSc), professor

Qahhorov Siddiq Qahhorovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Mahmudova Muyassar, pedagogika fanlari doktori, professor

Kozlov Vladimir Vasilyevich, psixologiya fanlari doktori, professor (Yaroslavl davlat universiteti, Rossiya)

Tadjixodjayev Zokirxo‘ja Abdusattorovich, texnika fanlari doktori, professor

Amonov Muxtor Raxmatovich, texnika fanlari doktori, professor

O‘rayeva Darmonoy Saidjonovna, filologiya fanlari doktori, professor

Durdiyev Durdimurod Qalandarovich, fizika-matematika fanlari doktori, professor

Mahmudov Nosir Mahmudovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Olimov Shirinboy Sharofovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Chariyev Irgash To‘rayevich, pedagogika fanlari doktori, professor

Qiyamov Nishon Sodiqovich, pedagogika fanlari doktori (DSc), professor

Shomirzayev Maxmatmurod Xuramovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Ro‘ziyeva Dilnoza Isomjonovna, pedagogika fanlari doktori, professor

Qurbonova Gulnoz Negmatovna, pedagogika fanlari doktori (DSc)

To‘xsanov Qahramon Rahimboyevich, filologiya fanlari doktori (DSc), professor

Nazarov Akmal Mardonovich, psixologiya fanlari doktori (DSc), professor

Jumayev Rustam G‘aniyevich, siyosiy fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Nurulloyev Firuz No‘monjonovich, pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Navruz-Zoda Layli Baxtiyorovna, iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

SUD PSIXOLOG EKSPERTI KOMPETENTLIGINING NAMOYON BO‘LISHI

Olimov Laziz Yarashovich

*Buxoro davlat universiteti, Psixologiya va sotsiologiya kafedrası dotsenti,
Psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)*

Roziqova Munisa Fazliddinovna

Buxoro davlat universiteti, Psixologiya ta‘lim yo‘nalishi talabasi

Ushbu maqolada sud psixolog eksperti faoliyatida ijtimoiy-psixologik kompetentlik omillarining namoyon etilishi va rivojlanishini tadqiq etish hamda uning o‘ziga xos ijtimoiy-psixologik omillarini takomillashtirish haqida fikr yuritilib, sud psixolog eksperti ijtimoiy-psixologik kompetentligini rivojlantiruvchi ijtimoiy-psixologik omillar, komponentlarini aniqlash, sud psixolog ekspertidagi kommunikativ, emotsional va shaxslilik komponentlarining namoyon bo‘lishi va rivojlanishini tadqiq qilish; sud psixolog ekspertlarining sotsial-psixologik kompetentligini rivojlantirishda ularning sud-huquq tizimi bilan bog‘liqligi ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: *sud psixolog eksperti, ijtimoiy-psixologik kompetentligi, sud psixologik ekspertizasi, kasbiy kompetentlik, kompetentlik.*

ДЕМОНСТРАЦИЯ КОМПЕТЕНТНОСТИ СУДЕБНОГО ПСИХОЛОГА-ЭКСПЕРТА

В данной статье рассматривается исследование проявления и развития факторов социально-психологической компетентности в деятельности судебного психолога и совершенствование ее конкретных социально-психологических факторов, выявление компонентов, исследование проявления и развития коммуникативных, эмоциональных и личностных компоненты судебного психолога; в развитии социально-психологической компетентности судебных психологов раскрывается их связь с правовой системой.

Ключевые слова: *судебный психолог-эксперт, социально-психологическая компетентность, судебно-психологическая экспертиза, профессиональная компетентность, компетентность, личность эксперта, профессиональная деятельность.*

DEMONSTRATION OF THE COMPETENCE OF THE FORENSIC PSYCHOLOGIST EXPERT

This article discusses the study of the manifestation and development of factors of socio-psychological competence in the activities of a forensic psychologist and the improvement of its specific socio-psychological factors, the identification of components, the study of the manifestation and development of communicative, emotional and personal components of a forensic psychologist; in the development of socio-psychological competence of forensic psychologists, their connection with the legal system is revealed.

Key words: *forensic psychologist-expert, socio-psychological competence, forensic psychological examination, professional competence, competence, personality of an expert, emotional intelligence, professional activity.*

Kirish. Zamonaviy psixologiyada sud psixolog ekspertlari ijtimoiy-psixologik kompetentligi namoyon etilishi va rivojlanishi muammosini o‘rganishga qaratilgan ilmiy tadqiqot ishlarini tahlil qilar ekanmiz, ulardagi kasbiy va ijtimoiy-psixologik kompetentlik metodologiyasiga aloqador bo‘lgan ko‘plab psixologik xususiyatlarni nazariy jihatdan izohlashga alohida e‘tibor qaratdik. Bir qancha ilmiy adabiyotlarning tahliliga asoslanadigan bo‘lsak, ijtimoiy-psixologik kompetentlikni aniqlashga doir tadqiqotchilar tomonidan turlicha yondashuvlar mavjudligini ko‘ishimiz mumkin.

Ijtimoiy-psixologik kompetentlik jarayoni nafaqat ijtimoiy va tatbiqiy psixologiya, balki ko‘pgina psixologiya fanlarining ham amaliyotda qo‘llanilishida ko‘rishimiz mumkin. Xuddi shunday kategoriya ilmiy adabiyotlarda o‘z ifodasini topgan bo‘lib, kasbiy faoliyat samaradorligiga faqat kompetentlik vositasi sifatidagi ijtimoiy-psixologik samaradorlik mezonı sifatida baholash uchun mukammal darajadagi yagona ilmiy metodologik ishlanma hali qabul qilinmagan.

Sud psixolog ekspertining ijtimoiy-psixologik kompetentligini o‘rganish bo‘yicha olib borilgan kuzatishlarimiz va tadqiqot muammosiga aloqador bo‘lgan fundamental adabiyotlar tahlili ijtimoiy-psixologik kompetentlik muammolari bilan shug‘ullanuvchi olimlarning qarashlariga alohida e‘tibor qaratishni taqozo etadi.

Sud psixolog ekspertining ijtimoiy-psixologik kompetentligi deganda - sud psixolog ekspertining shunday kasbiy faoliyati nazarda tutiladiki, bunda yetarlicha yuqori darajada amaliy kasbiy faoliyat, kasbiy muomalani amalga oshira olishi nazarda tutiladi. Ayni paytda, sud psixolog ekspertining ijtimoiy-psixologik kompetentligi uning kasbiy bilim va malakalari, boshqa bir tomondan esa kasbiy pozitsiyasi va psixologik sifatlari mutanosibli bilan baholanishi mumkin. Respublikamizda so‘nggi yillarda sudlov va huquq-tartibot organlari faoliyati samaradorligini oshirish, sud psixolog ekspertlarni tayyorlash tizimini yanada takomillashtirish va ularning kasbiy tayyorgarlik darajasini oshirish masalalariga alohida e’tibor qaratilib kelinmoqda.

“Sud ekspertizasi to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi qonunida sud ekspertizasi sohasidagi munosabatlarni tartibga solish borasida muhim vazifalar belgilab berilgan. Bu qonunda ko‘rsatib o‘tilgan bunday muhim vazifalarni bajarishda sud psixolog ekspertlari ijtimoiy-psixologik kompetentligini takomillashtirishga oid tadqiqotlar muhim ahamiyat kasb etadi. Shu boisdan, sud psixolog ekspertlari ijtimoiy-psixologik kompetentligini oshirish, ularning shaxsiy sifatlariga xos bo‘gan xususiyatlarni ro‘yobga chiqarish, psixokorreksion va rivojlantiruvchi usullar orqali ularning kasbiy faoliyat samaradorligiga bevosita ta’sir etuvchi ijtimoiy-psixologik kompetentlik omillarini shakllantirish dolzarb muammo sifatida qaraladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Ijtimoiy-psixologik kompetentlik muammosining umumiy jihatlari G.M.Andreyeva, Y.A.Abulxanova-Slavskaya, V.P.Bederxanova, A.A.Bodalev, M.Kyarest, V.A.Labunskaya, A.N.Leontev, A.K.Markova, D.Mayers, Y.S.Mixaylova, A.V.Petrovskiy, S.L.Rubinshteyn, A.V.Xutorskiy, A.J.Yujaninova kabi olimlar tomonidan tadqiq etilgan [5].

A.K.Markova ijtimoiy kompetentlikni mazmun jihatdan tahlil qilib, uning jarayonli va natijali tomonlarini ajratib ko‘rsatgan. Muallif kompetentlik tuzilmasini jarayon (pedagogik faoliyat, pedagogik muloqot, o‘qituvchi shaxsi) va pedagogik faoliyat natijalari, ya’ni ta’lim oluvchining ta’lim olganlik va tarbiyalanganlik nuqtai nazaridan tizimlashtirilgan [6].

Chunonchi, mehnat foyiylatining barcha jihatlari uchun psixologik modul deb nomlanuvchi kasbiy bilim, ko‘nikma va malakalar, kasbiy psixologik xususiyatlar ishtirok etadi. Shuningdek, kompetentlik tuzilmasi faoliyatning ichki vositasi, ya’ni motiv, bilim, ko‘nikma va malaka kabi elementlarni qarab chiqish uning jarayonli va natijali ko‘rsatkichlarini hisobga olish haqidagi tasavvur paydo bo‘ladi.

A.V.Xutorskiyning o‘tkazgan ilmiy izlanishlarida, kompetentlik – o‘ziga xos individual-psixologik xususiyat sifatida namoyon bo‘lishi, kompetensiya esa insonning aniq bir muhitda samarali va sifatli faoliyati uchun zarur bo‘lgan tayyorgarlikka qo‘yilgan va oldindan belgilangan ijtimoiy talablardan iboratligini ta’kidlaydi [4].

Bizning fikrimizcha, kompetentlik faqatgina individual psixologik xususiyat bo‘libgina qolmasdan, balki hissiy-irodaviy sifatlarni ham o‘z ichiga oladi. Agarda mana shu hissiy-irodaviy sifatlari bo‘lmaganida edi, sud psixolog eksperti o‘z kasbiy faoliyatlarini samarali tashkil qila olmas edilar.

M.Kyarest tadqiqotlarida kompetentlikning mohiyati va uning asosi sifatida (qobiliyatlar, iqtidor, bilim), inson faoliyati jarayon sifatida (ta’riflar, tavsiflar, alomatlar), faoliyat natijalari (ish natijalari, faoliyat obyektidagi o‘zgarishlar) kabi komponentlar kiritiladi. Muallif kompetentlik mazmuniga quyidagi tavsiflarni kiritgan:

- lavozimda ishlayotgan shaxs(xodim)ga majburiy bo‘lgan masalalarga intellektual mosligi;
- mutaxassis tomonidan shakllantirilgan va hal etilgan masalalarning asosiy ishdagi miqdori va sifati;
- asosiy masalalarni hal etishdagi muvaffaqiyat;
- muammoli masalalar yechimining samaradorligida namoyon bo‘luvchi shaxsning xususiyatlari. Bu yerda olim kompetentlik tushunchasiga ko‘proq insonning individual psixologik xususiyatlarini inobatga olib yondashgan [7].

Psixologik kompetentlik tuzilmasida J.G.Garanina quyidagi ikkita darajaning mohiyatini bilim, ko‘nikma, malaka va fikrlash asosida talqin qiladi:

1) kategoriyalar, hissiy-emotsional obrazlar, ijtimoiy etalonlar, stereotiplar va boshqalar, hamda fikrlash tizimlari (ijtimoiy muammolarni hal etish bo‘yicha refleksiv aqliy faoliyat);

2) amaliy, ijrochilik, ya’ni insonlar bilan o‘zaro ta’sir o‘tkazish malaka va ko‘nikmalar tizimi. Yuqoridagi ikkala yo‘nalish kompetentlikning refleksiv va progressiv xususiyatlarini ochib berishga xizmat qiladi [7].

Bizning fikrimizcha, agar shu ikki daraja bo‘lmaganida edi kompetentlik tushunchasining mohiyati u qadar to‘laqonli hisoblanmasdi.

O.A.Bulavenkoning ta’kidlashicha, kompetentlikni kasbiy faoliyatning o‘ziga xos chizgisi sifatida emas, balki shaxsning turg‘un oshirilgan yoki pasaytirilgan faollikda namoyon bo‘luvchi holati sifatida

qarash kerakligini taklif etadi [5]. Fikrimizcha, kompetentlik faqat faol kasbiy faoliyatda namoyon bo‘ladi, faoliyatda qanaqadir turg‘unlik bo‘lishi uni muvaffaqiyatga erishishida to‘siq bo‘lishi mumkin.

I.A.Zimnaya kompetentlikni yo‘naltirilganlik, maqsadni qo‘ya bilish, xulqning hissiy-irodaviy boshqarilishi, qadriyatli-mazmunli munosabatlarni o‘z ichiga olgan shaxs xususiyatlari sifatida qaraydi. Uning fikricha, kompetentlik tuzilishi quyidagi komponentlar tizimidan iborat:

- a) shaxsning ichki psixik, tashqi xulqiy harakatida ushbu xususiyatlarni namoyon qilishga tayyorlik;
- b) muvaffaqiyatga erishish uchun vazifalarni bajarishning vositasi, metodlari va dasturlarini anglash, ijtimoiy va kasbiy masalalarni yecha olish, tartib-intizom talablari va o‘ziga xos bo‘lgan me‘yorlariga rioya qilish. Bu kompetensiyaning asosiy mazmun-mohiyatini quyidagicha mazmunda ochib beradi;
- c) bilimlarni amaliyotda qo‘llay olish tajribasi, ya‘ni ko‘nikma va malaka;
- d) hissiy-irodaviy regulatsiya, kompetentlikni namoyon qila olish qobiliyati, uning ijtimoiy va kasbiy o‘zaro ta‘sir holatlariga bog‘liq holda namoyon bo‘lishini muvofiqlashtirish sifatida [3].

Yuqoridagilardan ko‘rinib turibdiki, kompetensiya tarkibida ijtimoiy-psixologik va kasbiy kompetentlikning namoyon bo‘lish holatlarida o‘zini-o‘zi nazorat qilish, shaxsiy va kasbiy imkoniyatini namoyon qilish qobiliyatini aks ettiruvchi o‘ziga xos belgilarni ajratish zarur. Sud psixologik ekspertizasi jarayonida o‘z bilim, ko‘nikma va malakalarni samarali qo‘llash sud psixolog ekspertidan o‘zini-o‘zi idora qilish va o‘zini-o‘zi boshqarishning psixologik mexanizmlarining shakllanishini talab qiladi.

Pedagog A.A.Dunyushin shaxsning ijtimoiy-psixologik kompetentligi kasbiy faoliyatda insonlar bilan o‘zaro munosabatda bo‘lishi uchun zarur bo‘lgan bilim, ko‘nikma va malakalarni amalda qo‘llay olish qobiliyati ekanligini ta‘kidlaydi [2]. Ko‘rinib turibdiki, fikr muallifi quyidagi bir necha mulohazalar orqali aniqlashtirilgan:

- a) kompetentlik aniq bir faoliyat subyekti tavsifi sifatida baholanishi mumkin;
- b) kompetentlikning mazmuni kasbiy faoliyat maqsadi, tuzilishi va maxsus talablariga bog‘liq;
- c) kompetentlik hissiy-irodaviy sifatlar, shaxsning muloqotmandligi, intellektual salohiyati, shaxsning yo‘naltirilganligi kompetentlikka asos bo‘lib xizmat qiladi [8].

Demak, yuqoridagi tahlillarga tayangan holda, sud psixolog ekspertlarining kommunikativ kompetentligiga aloqador bo‘lgan jihatlarni rivojlantirish dolzarb vazifalardan biri ekanligi, sud psixolog ekspertlari kasbiy faoliyatining turli tomonlarini tadqiq etishni hozirgi zamon talabi sifatida tushunish lozim.

O.A.Konopkinning fikriga ko‘ra, inson faoliyatga kirishishida ongli ravishda o‘zini-o‘zi nazorat qilishi quyidagi tuzilmaga ega bo‘lishi lozimligini ko‘rsatadi: maqsadni subyektiv qabul qilish faoliyatning muhim shartlarini subyektiv moduli; harakat dasturi (harakatlarni, vosita va usullarni tartiblashtirish); natijalarni baholash [9].

Shu nuqtai-nazardan sud psixologik ekspertizasida amalga oshiriladigan psixodiagnostik ishlar bilan bir qatorda sud psixologik ekspertizasi xulosasini tegishli tartibda sifatli va adolatli ravishda rasmiylashtirish sud psixolog ekspertlari oldida turgan mas‘uliyatli vazifalardan biri hisoblanadi.

Bir qancha tadqiqotchi olimlar kompetentlik va kompetensiyaning muhim tavsiflaridan biri sifatida mavjud bilim va tajribalarning zarurligi hamda ularni egallovchi subyektlarning faolligi deb hisoblaydilar.

Dj.Raven o‘z izlanishlarida kompetentlikni biror bir obyekt yoki obyektlar sinfiga ko‘ra biror sohaga tegishliligi bilan baholash kerak, deb hisoblaydi [10].

M.D.Lapteva rahbarligida olib borilgan tadqiqotlarda kompetentlikning tub mohiyati uning tatbiqi obyektiga munosabat, kasbiy o‘zini-o‘zi baholashning shaxsga tegishli jihati va ota-onalik munosabatlarining hissiyotlari orqali amalga oshiriladi. Kompetentlikning namoyon bo‘lish mezonlariga hissiyot, idrok regulyatsiyasini baholash mezonlari sifatiga istiqbolli masalalarni qo‘yish, ularni hal etish yo‘llarini topishda qat‘iyatlilik, talabgorlikning moslik darajasi, kasbiy layoqatini o‘zi tomonidan baholanishi kabilarni kiritilgan [8]. Yuqoridagi kabi bu xislatlarning bo‘lishi bo‘lajak kasb egasini yuqori kompetentlikka ega bo‘lishini ta‘minlashi mumkin ekan.

A.V.Raysev tamonidan kompetentlik tushunchasining mohiyatida quyidagi bosqichlar keltirilgan: intellektual, amaliy, qadriyatli-mo‘ljalli va nutqli. Shundagina mutaxassis kompetentligi har doim faoliyat turiga bog‘liq bo‘lgan aniq holatda namoyon bo‘ladi [11].

L.G.Semushina asarlarida talqin qilishicha, malaka past, o‘rtacha va yuqori darajada bo‘lganligi tufayli mutaxassis tomonidan biror bir kasb yoki mutaxassislikning egallaganlik darajasini beligab beradi, deb ta‘kidlaydi [76]. Olim bu yerda malakani kompetentlik tushunchasiga yaqinlashtirishga uringan.

N.S.Aulova olib borilgan nazariy tahlillarga asoslanib shuni aytish mumkinki, mutaxassislarni faoliyatga tayyorlashda ijtimoiy kompetentlikning quyidagi mezonlarini asos qilish kerakligini ko‘rsatadi:

– shaxs refleksiv faolligi darajasi – hamkasblarga munosabat, shaxsiy ahamiyatli kasbiy sifatlarda ifodalangan ideal mutaxassis obrazini tanlash, o‘z kasbiga mosligini baholash, refleksiv (o‘z tushunchasi va hatti-harakatlarni anglash) harakatlarning shakllanganligi;

- asosiy texnologik tayyorgarlik sifatida mazmunli-jarayonli, operatsional komponentning shakllanganlik darajasini, kasbiy faoliyatning vositalari, metodlari va yo‘llarini egallash;
- bilish faollik darajasining o‘zlashtirilgan kasbiy bilimlar tizimi, kasbiy masalalarni hal etish usullarini qo‘llash ko‘nikmasi;
- kasbning yuqori ijtimoiy belgilanganligida ishonchning shakllanganligi darajasi;
- samarali kasbiy faoliyat ko‘nikmalarini o‘zlashtirish zaruriyatining ahamiyatini anglash;
- ularni o‘z kasbiy faoliyatida amalga oshirish yo‘llarini topishga intilish;
- anglashning faollik darajasi [10].

Bizningcha, muallifning mazkur ta’rifida o‘ziga xos ijtimoiy-psixologik omillar tizimiga alohida e’tibor qaratadi.

Bugungi kunda jahonda ijtimoiy-psixologik kompetentlikning quyidagi asosiy jihatlariga alohida ahamiyat beriladi:

- a) ijtimoiy – o‘ziga mas’uliyatni his etish, hamkorlikda qarorlar qabul qilish va unda faol ishtirok etish qobiliyati, turli etnik madaniyat va dinlarga tolerantlik, shaxsiy qiziqishning jamiyat talablari bilan mosligi;
- b) kommunikativ – turli tillardagi yozma va og‘zaki tarzda muloqot qila olish qobiliyatiga egalik;
- c) ommaviy axborot vositalari orqali tarqatilayotgan ijtimoiy axborotga tanqidiy munosabat;
- d) kognitiv – doimiy ravishda ta’lim olish darajasini oshirishga intilish, o‘zining imkoniyatini faollashtirish va amalga oshirishga bo‘lgan ehtiyoj, ya’ni bilim va ko‘nikmalarni mustaqil egallash, o‘zini-o‘zi rivojlantirish qobiliyati;
- e) madaniyatlararo kompetensiyalar;
- f) mustaqil bilish faoliyati sohasidagi kompetentlik;
- j) maxsus – kasbiy amallarni mustaqil bajarishga tayyorgarlik, o‘z mehnati natijalarini baholash [7].

Yuqorida qayd etilgan ishlarda kompetentlik mezonlari umumilmiiy, ijtimoiy, siyosiy-huquqiy va umumkasbiy bilimlar asosida talqin etilishi alohida ahamiyat kasb etadi. Ta’kidlash kerakki, kasbiy bilim, ko‘nikma va malakalarni ijtimoiy-psixologik kompetentlik omili sifatida talqin qilish an’anasi ham mavjud.

Sud psixologik ekspertizaga huquqiy holatlarni aniqlash vazifasi yuklanib, faqatgina ko‘rsatmalar haqiqiylikni tekshirish emas, balki ularni isbotlash, qonunbuzarlikni sodir etgan shaxs hatti-harakatlarida aybdorlikni aniqlash vositasi sifatida mustahkamligini tekshirish ham kiritilganligini ko‘rishimiz mumkin. Garchi bunga asos bo‘lmasa ham, qandaydir ishonchsizlik haligacha ham oxirigacha bartaraf etilmagan. Aksincha, qonuniy sud ishida mukammallashib borayotgan amaliyotning, o‘ziga borayotgan ehtiyojlari sharoitida, zamonaviy psixologiya fanining imkoniyatlariga yetarlicha baho bera olmaslik o‘rinlidir.

Olimlarning jiddiy tadqiqot ishlari (xususan, A.R.Luriya, M.M.Kochenov, A.R.Ratinov, V.L.Vasilev, V.F.Pirojkov, A.V.Dulov, V.F.Yengalichev, S.S.Shipshin va boshqalarning) jinoiy va fuqarolik ishlari bo‘yicha sud jarayonlarining maqsadlariga nisbatan sifatli darajada psixologik vazifalarni qo‘yish va hal etish imkonini beradi.

S.S.Shipshin va V.F.Engalichevlar yozganidek, sud ekspertizasi tushunchasining asosiy belgilari quyidagilar:

- a) sud psixologik ekspertizaning tayyorlanishi, tayinlanishi va o‘tkazilishi maxsus huquqiy reglamentga muvofiq amalga oshiriladi, u muvofiq jarayondagi ekspertning va ekspertizani tayinlaydigan shaxsning huquq va majburiyatlarini aniqlash bilan birga, bu borada ayblanuvchi (gumonlanuvchi)ning haq-huquqlarini ham aniqlaydi;
- b) maxsus psixologik bilimlarni qo‘llash asosida tadqiqotni o‘tkazish;
- c) isbotlar manbasi mavqeiga ega bo‘lgan xulosani berish. Jinoiy ish yuritilishida ekspertizaning asosiy mazmuni, jinoyatlarning dastlabki tergov jarayoni uchun yoki sudda jinoiy ishlarni ko‘rib chiqish uchun ahamiyatga ega bo‘lgan, yangi faktlarni aniqlash maqsadida ma’lum ma’lumotlarni tadqiq etishdan iborat. Sud psixologik ekspertiza huquqni muhofaza qilish organlarining amaliyotida keng qo‘llaniladi. Sud ekspertizasining boshqa turlari kabi u o‘zining aniq maqsadlari va vazifalariga ega ekanligini qayd etish lozim.

Sud psixologik ekspertizasining asosiy maqsadi, yuridik psixologiya yoki amaliyotda to‘planib, ishlab chiqilgan aniq ma’lumotlar asosida tadqiqotni o‘tkazish va tergovchi, aniqlash organi yoki sud tomonidan qo‘yilgan savollarga javob berishdan iborat bo‘ladi. Ekspert o‘zining xulosasi bilan sud va tergovchiga ish holatlarini aniqlashda, ularga yuridik baho bermay turib, yordam beradi.

V.V.Romanov ta’kidlaganidek, “Sud psixologik ekspertizaning asosiy maqsadi sud va dastlabki tergov organlariga jinoiy ishlar bo‘yicha isbotlash predmeti tarkibiga kiruvchi psixologik mazmunga ega maxsus savollarni yanada chuqurroq tadqiq etishda yordam berish, jinoiy ishlar predmeti esa fuqarolik bahslarini isbotlash predmetining tarkibiy elementi, qonunda aks ettirilgan bir qator huquqiy tushunchalarning psixologik mazmunini tadqiq etishda ko‘maklashishdan iborat.

M.V.Kostitskiy fikricha, sud psixologik ekspertizasining maqsadi – qabul qilingan qaroriga, sodir etilgan harakatiga, ularning samaradorligiga, ifodalangan yo‘nalishiga, ularning haqiqiy va istiqbolidagi sifatiga manfaatdor bo‘lmagan holda obyektiv baho olishga zaruriyatdir; to‘qnashuv, bahs uning predmetiga obyektiv, adolatli va qat’iy baho berish qobiliyati, psixologik bilimlar yordamida mavjud bo‘lgan masalalarni yechishdan iborat.

Sudga oid psixologik ekspertizaning asosiy vazifalari o‘rganish obyekti va o‘tkazilayotgan ekspertizaning qaysi turga mansubligidan kelib chiqib belgilanadi. A.O.Ekmenchi sudga oid psixologik ekspertizasining vazifalariga: guvoh, jabrlanuvchi, gumonlanuvchi va sudlanuvchilar harakatlarining psixologik motivatsiyasi; uning psixologik sabablari yuzasidan o‘zini ayblashi yoki ayblash imkoniyatini, undagi psixologik yoki fiziologik affekt mavjudligini baholash; sudlanuvchining shaxsiy sifatiga va uning holat yuzasidan taqdim qilayotgan ko‘rsatmalariga psixologik tomonlariga adekvat baho berish; sodir bo‘lgan jarayondagi voyaga yetmagan ishtirokchilarning o‘ziga xos psixologiyasi kabi masalalarni kiritgan [5].

Yu.M.Groshova sud psixologik ekspertizasining vazifalariga, qattiq ruhiy xavotirlanishning davom etishi va og‘irligini aniqlashni, insonga noqulay omillarning uzoq va intensiv ta’sir etish spetsifikatsiya va uning harakatlarida (fiziologik va psixologik) o‘zgarishlarning namoyon bo‘lishini tadqiq etish, hamda noqulay tashqi omillar natijasida, voyaga yetmagan ayblanuvchining aqliy rivojlanishidagi qoloqlikni aniqlash, ish uchun ahamiyatli bo‘lgan hollarni voyaga yetmagan tomonidan to‘g‘ri baholash va qabul qila olishning subyektiv imkoniyatini aniqlash, deb biladi.

B.Petelinning sud psixologik ekspertizasiga bag‘ishlangan bir qator asarlarida ta’kidlashicha, sud psixologik ekspertizasining vazifalariga quyidagilarni kiritish mumkin: fiziologik affektni aniqlash; voyaga yetmagan ruhiy xastaligi bilan emas, balki uni psixikasining shakllanish xususiyatlari bilan bog‘liq bo‘lgan, aqliy rivojlanish darajasini aniqlash; shaxsga xos bo‘lgan emotsional reaksiyalar shakli orqali jarayon qatnashchilari kognitiv faoliyatining individual xususiyatlarini aniqlash; ekstremal vaziyatlarda shaxs xulq-atvorini tushunish uchun shaxsning psixologik xususiyatlar majmuini baholash; ishni to‘g‘ri ko‘rib chiqish uchun ahamiyatli bo‘lgan individual psixologik xususiyatlarning umumiy psixologik xarakteristikasini berish; guvohlar va voyaga yetmaganlarning voqea va uning alohida holatlarini to‘g‘ri idrok qilish qobiliyatini aniqlash; voyaga yetmagan fantaziyasi, kuchli ta’sirlanish, bunday voyaga yetmaganlar kognitiv jarayonlarining individual xususiyatlarini aniqlash; sudlanuvchi shaxsining (psixik sog‘lom) psixik xususiyatlarini aniqlash va voyaga yetmagan tomonidan sodir etilgan qonunbuzarlikning psixologik mexanizmiga ularning ta’siri kabilar. Shubhasiz, psixologiyaning rivojlanishi bilan psixologik ekspertiza yo‘li bilan hal etadigan vazifalar doirasi yanada kengayadi, albatta yuridik me’yorlar belgilangan chegaralarigacha amalga oshiriladi. Bizningcha, muallifning mazkur ta’rifida o‘ziga xos ijtimoiy-psixologik omillar tizimiga alohida e’tibor qaratadi [7].

Keyingi ishlarida M.M.Kochenov sud psixologik ekspertiza vakolatiga oid masalalar doirasini kengaytirib, ushbu ekspertiza quyidagilarni: ayblanuvchi, guvoh va jabrlanuvchining qobiliyatini (individual psixologik va yosh xususiyatlarini), ish uchun ahamiyatga ega bo‘lgan holatlarni to‘g‘ri idrok etish va ular bo‘yicha to‘g‘ri ko‘rsatuv berish; jinsiy jinoyatlar qurbonlarining ular bilan sodir etilgan harakatlarining mohiyati va ahamiyatini to‘g‘ri idrok etish qobiliyati; ruhiy kasallik bilan bog‘liq bo‘lmagan aqliy rivojlanishida nuqsoni bo‘lgan voyaga yetmagan sudlanuvchilarning o‘z harakatlarining ahamiyatini to‘liq anglash va ularga yo‘naltirish qobiliyati; qonunga xilof hatti-harakatlar sodir etish vaqtida subyektda fiziologik ta’sir holatining mavjudligi yoki yo‘qligi (affekt); kasbiy funksiyalarni normal bajarishga to‘sqinlik qiluvchi turli xil psixik hodisalarning paydo bo‘lish ehtimoli; o‘limdan oldingi davrda odamda o‘z joniga qasd qilishga moyil bo‘lgan ruhiy holatning mavjudligi yoki yo‘qligini aniqlashi mumkin, deb hisoblaydi. Keyinchalik, olim yuqoridagi ro‘yxatga subyektning xatti-harakatiga sezilarli ta’sir ko‘rsatishi mumkin bo‘lgan individual-psixologik xususiyatlarning tashxisini (masalan, taklifning kuchayishi, impulsivlik, taqlid qilish, qattqlik va boshqalar); inson hatti-harakati uchun yetakchi, o‘rnatilgan motivlarning mavjudligini va shaxsni tavsiflovchi muhim psixologik holatlar sifatida aniq harakatlar uchun motivatsiyani aniqlashni qo‘shadi.

Umuman olganda, sud psixolog ekspertining sudga doir psixologik ekspertisasi yuzasidan vakolatlari to‘g‘risidagi yetarli darajada ma’lumotga ega bo‘lishi sifatli sudga oid psixologik ekspertizalarni o‘tkazish uchun juda muhimdir.

Natijalar. Endi bevosita nazorat tajribadan keyin sud psixolog eksperti ijtimoiy-psixologik kompetentligi va emotsional intellekti o‘rtasidagi korrelyatsion bog‘lanishlar tahliliga o‘tamiz.

Besh yilgacha ish stajiga ega bo‘lgan sud psixolog ekspertlari ijtimoiy-psixologik kompetentligi bilan emotsional intellekti umumiy ko‘rsatkichlari orasidagi korrelyatsion bog‘lanish natijalari (n=41, nazorat tajribadan keyin)

	Shkalalar	Emotsional intellekt (N.Xoll metodikasi bo‘yicha)				
		Emotsional bilimdonlik	O‘z emotsiyasini boshqarish	O‘zini-o‘zi rag‘batlantirish	Empatiya	O‘zga insonlarning kechinmalarini sezish
Ijtimoiy-psixologik kompetentlik (Kunitsina metodikasi bo‘yicha)	Insonlarni tushunish	0,638**	-0,080	0,304	0,482*	0,639**
	Vaziyatlarni tushunish	0,692**	0,507*	0,263	-0,103	0,706**
	Uddaburonlik	0,220	0,049	0,098	0,203	0,276
	Axloqiy ustanovkalar	0,259	0,604*	0,502	0,703**	0,091
	Muvaffaqiyatga erishganlik motivatsiyasi	0,572*	-0,036	0,508*	0,402	0,506*
	Emotsional barqarorlik	0,302	-0,123	0,096	0,208	0,341
	Imidj	0,403*	0,635*	0,506*	0,108	0,631*
	Sotsial psixologik kompetentlik	0,603**	0,528*	0,654*	0,100	0,709**
	Verbal kompetentlik	0,489*	-0,032	0,482	0,282	0,509*
	Operativ ijtimoiy-psixologik kompetentlik	0,422	0,573*	0,681**	0,512*	0,444
	Ego kompetentlik	-0,090	0,353*	-0,098	0,622	-0,068
	Kommunikativ kompetentlik	-0,108	0,516*	0,621*	-0,011	-0,091
	Ishonchlilik	-0,101	0,262	0,013	0,746**	-0,101
	Barqaror insoniy munosabatlar	0,009	-0,024	-0,063	0,712**	0,012
	Shaxslilik kommunikativ imkoniyati	0,603*	0,082	0,096	0,701*	0,625*

Izoh: * $r \leq 0,05$, ** $r \leq 0,01$

Olib borilgan trening mashg‘uloti natijasida aniqlovchi tajribada qo‘lga kiritilgan natijalarning ijobiy tomonga o‘sganligini ko‘rishimiz mumkin. Nazorat tajribasidan olingan ma‘lumotlardan ko‘rinib turibdiki, sud psixolog ekspertlarining emotsional intellekti bilan ijtimoiy-psixologik kompetentlik ko‘rsatkichlarining ijobiy shakllanayotganligini belgilovchi bir qancha statistik ahamiyatga ega bo‘lgan alomatlar o‘rtasidagi korrelyatsion bog‘liqlikda o‘z aksini topgan. Besh yilgacha ish stajiga ega bo‘lgan sud psixolog ekspertlaridagi bunday ijtimoiy-psixologik imkoniyatning mavjudligi kasbiy faoliyatni to‘g‘ri tashkil qiluvchi omillardan biri sifatida xizmat qiladi. Natijada sud psixolog ekspertlari ekspertiza jarayonida vujudga kelishi mumkin bo‘lgan turli nizoli holatlar va o‘zaro ziddiyatlarni bartaraf etish qobiliyatiga ega bo‘lishni biladilar.

Yuqoridagi jadvaldan bilishimiz mumkinki, besh yilgacha ish stajiga ega bo‘lgan sud psixolog ekspertlarining ijtimoiy-psixologik kompetentligi bilan emotsional intellektini o‘zaro bog‘lovchi jihatlarga e‘tibor qaratadigan bo‘lsak, ularda insonlarni tushunish bilan o‘zga insonlarning kechinmalarini sezish ($r=0,639$, $p \leq 0,01$) va emotsional bilimdonlik ($r=0,638$, $p \leq 0,01$) bilan yuqori ijobiy korrelyatsiya bergan bo‘lsa, o‘z emotsiyasini boshqarish ($r=-0,080$, $p \leq 0,01$) shkalasi bilan salbiy, vaziyatlarni tushunish o‘zga insonlarning kechinmalarini sezish ($r=0,706$, $p \leq 0,01$), emotsional bilimdonlik ($r=0,692$, $p \leq 0,01$) bilan yuqori ijobiy, empatiya ($r=-0,103$, $p \leq 0,01$) bilan salbiy, axloqiy ustanovkalar empatiya ($r=0,703$, $p \leq 0,01$) o‘z emotsiyasini boshqarish ($r=0,604$, $p \leq 0,05$) bilan yuqori ijobiy, muvaffaqiyatga erishganlik motivatsiyasi emotsional bilimdonlik ($r=0,572$, $p \leq 0,05$) bilan yuqori ijobiy, o‘z emotsiyasini boshqarish ($r=-0,036$) bilan salbiy, emotsional barqarorlik o‘z emotsiyasini boshqarish ($r=-0,019$) bilan salbiy, verbal kompetentlik o‘zga insonlarning kechinmalarini sezish ($r=0,509$, $p \leq 0,05$) bilan yuqori ijobiy, o‘z emotsiyasini boshqarish ($r=-0,032$) bilan salbiy, ego kompetentlik, kommunikativ kompetentlik uchta, ishonchlilik va barqaror insoniy munosabatlar ikkita shkala bilan salbiy korrelyatsiya namoyon qilgan bo‘lsa, uddaburonlik, axloqiy ustanovkalar, imidj, sotsial psixologik kompetentlik, operativ ijtimoiy-psixologik kompetentlik va shaxslilik kommunikativ imkoniyati barcha emotsional intellekt shkalalari bilan ijobiy korrelyatsion bog‘liqlik

kuzatilganligi qo‘llanilgan psixotexnikalarning samarali ta’siri ostida rivojlanganligidan dalolat beradi va bu holat sifati sud psixologik ekspertizalarni amalga oshirish uchun muhim ahamiyat kasb etadi (1-jadval).

2-jadval.

Besh yildan ortiq ish stajiga ega bo‘lgan sud psixolog ekspertlari ijtimoiy-psixologik kompetentligi bilan emotsional intellekti umumiy ko‘rsatkichlari orasidagi korrelyatsion bog‘lanish natijalari (n=61, nazorat tajribadan keyin)

	Shkalalar	Emotsional intellekt (N.Xoll metodikasi bo‘yicha)				
		Emotsional bilimdonlik	O‘z emotsiyasini boshqarish	O‘zini-o‘zi rag‘batlantirish	Empatiya	O‘zga insonlarning kechinmalarini sezish
Ijtimoiy-psixologik kompetentlik (Kunitsina metodikasi bo‘yicha)	Insonlarni tushunish	0,473	0,304	0,509	0,267	0,701**
	Vaziyatlarni tushunish	0,036	0,772**	0,207	0,441	0,532
	Uddaburonlik	0,098	0,252	0,336	0,328	0,551
	Axloqiy ustanovkalar	0,761**	0,203	0,098	0,346	0,208
	Muvaffaqiyatga erishganlik motivatsiyasi	0,395	-0,029	0,556	0,509	0,289
	Emotsional barqarorlik	0,226	0,046	0,408	0,509	0,391
	Imidj	0,395	0,406	0,189	0,503	0,449
	Sotsial psixologik kompetentlik	0,075	0,523	0,332	0,749**	0,276
	Verbal kompetentlik	0,236	0,541	0,493	0,285	0,208
	Operativ ijtimoiy-psixologik kompetentlik	0,773**	0,099	0,031	0,231	0,523
	Ego kompetentlik	0,405	0,472	0,432	0,375	0,289
	Kommunikativ kompetentlik	0,017	0,316	0,792*	0,472	0,413
	Ishonchlilik	0,079	0,486	0,475	0,489	0,318
	Barqaror insoniy munosabatlar	0,341	0,789**	0,483	0,494	0,699*
	Shaxslilik kommunikativ imkoniyati	0,123	0,503	0,789**	0,276	0,371

Izoh: * $r \leq 0,05$, ** $r \leq 0,01$

Navbatdagi tahlil esa besh yildan ortiq ish stajiga ega sud psixolog ekspertlari ijtimoiy-psixologik kompetentligi bilan emotsional intellekti o‘rtasidagi bog‘liqliklarga qaratilgan.

Besh yildan ortiq ish stajiga ega bo‘lgan sud psixolog ekspertlari ko‘rsatkichlarida ham emotsional intellekt bilan ijtimoiy-psixologik kompetentlik o‘rtasida yuqori korrelyatsion bog‘liqlikni ifodalovchi koeffitsientlar kuzatilganligini ko‘rishimiz mumkin. Bu esa besh yildan ortiq ish stajiga ega sud psixolog kasbiy faoliyatini tashkil etishda shaxsiy tajriba va tasavvurlariga yaqqol tayanishlarini ko‘rsatmoqda (2-jadval).

Demak, yuqoridagilarga asoslanib shuni aytish mumkinki, sud psixolog ekspertlarining ijtimoiy-psixologik kompetentligining namoyon etilishi, har bir sud psixolog ekspertida o‘ziga xos tarzda shakllangan emotsional intellekt, kasbiy va kommunikativ kompetentlik kabi omillarga bevosita bog‘liqligi haqidagi g‘oyalimiz o‘z tasdig‘ini topdi. Bu borada ijtimoiy-psixologik kompetentlik eng avvalo, kasbiy faoliyat samaradorligini belgilashga va shaxs barkamolligini ta’minlashga xizmat qilishi aniq.

Xulosa. Shaxsning kasbiy rivojlanishi bilan bog‘liq ravishda yuzaga keladigan psixologik xususiyatlarni rivojlantirishga qaratilgan psixotexnika, hamda o‘quv modulining samaradorligini baholashda aniqlovchi va nazorat tajribalaridan olingan natijalarning tahlillariga asoslanib, qolaversa, sud psixolog

ekspertlarining ijtimoiy-psixologik kompetentligini rivojlantirish dasturi va uni sud psixolog ekspertlarining kasbiy faoliyatiga ta'siri natijasini tadqiq qilish bo'yicha quyidagilar aniqlandi:

1. Sud psixolog ekspertlarining ijtimoiy-psixologik kompetentligini rivojlantirish muhim ahamiyatga ega va ularning ijtimoiy-psixologik kompetentligini rivojlantirish dasturida sud psixologik ekspertizasiga doir psixologik vaziyatlar va shaxslararo munosabatlar tizimining ta'sirchan mexanizmlariga alohida e'tibor qaratildi.

2. Kasbiy kompetentlikning rivojlantirish bo'yicha o'quv modulini amalda qo'llash natijasida qator samaradorlikka erishildi, sud psixolog eksperti ijtimoiy-psixologik kompetentlik omillariga aloqador bo'lgan kasbiy kompetentlik (kasbiy layoqat)ning o'ziga xos tarzda o'zgarganligini ko'rsatadi. O'quv modulida sud psixolog eksperti kasbiy kompetentligini ta'minlovchi sohaga oid qonun va qonun osti hujjatlari yuzasidan huquqiy, hamda psixodiagnostik ishlarni amalda qo'llay olishi, sud psixologik ekspertiza xulosasini rasmiylashtirish bo'yicha bilimdonligini oshirishga erishildi.

4. Sud psixologik ekspertisasi ishlarida faoliyat olib boradigan ekspertlarning ijtimoiy-psixologik kompetentligi omillarini namoyon etilishi va rivojlanishi masalasini chuqurroq tahlil qilish uchun kelgusida ijtimoiy-psixologik kompetentlikning ekspertlik faoliyatiga tayyorlik darajasi bilan bog'liqlik tomonlarini tadqiq etish maqsadga muvofiq.

Adabiyotlar:

1. Glassman A. H., Shapiro P.A., Depression and the course of coronary artery disease. Am J Psychiatry. 1998. – P. 4-11.
2. Gmott H.G. between Parent and Children. N.Y., 2003. P – 219.
3. Golniiz G., Schulz-Wulf G. Rhythmisches psychomotorische Musiktherapie. Yena, 2004. -112 p.
4. Mehribian A. An analysis of personality theories. – Englewood Cliffs. N.J.: Prentice – Hall, 2004. – p. 240.
5. Olimov L.Y. Psixodiagnostika va psixometrika asoslari. Darslik. “Durdona” nashriyoti. Buxoro. 2021. -B. 747.
6. Reynolds C.K., Gutkin T.B. School Psychology: Essentials of theory and Praktice – IV.V., 1984.
7. Satir V. The new peoplemaking. – California: Science and Behavior Books, Inc., Montain View, 2003. - 400 p.
8. Еникеев М. И. Юридическая психология: с основами общей и социальной психологии: учебник для вузов. М.: Норма: ИНФРА-М, 2017. 640 с.
9. Еникеев М.И. Основы общей и юридической психологии. – М., 1996. – С. 130–131.
10. Ениколопов С.М. Проблемы судебно-психологической экспертизы личности // Сб. Вопросы судебно-психологической экспертизы. 1978.
11. Костицкий М.В. Судебно-психологическая экспертиза.— Львов:1987.
12. Махмудова Х.Т. Правовые основы судебно-психологических экспертиз в Республике Узбекистан // Педагогик таълим. – № 5. – Т., 2011. – С. 6–11.
13. Махмудова Х.Т. Судебно-психологические параметры, имеющие отношение к юридически значимому поведению по статьям Гражданского кодекса Республики Узбекистан / Бюллетень Верховного суда Республики Узбекистан. – №6, 2012. – С. 54–56.
14. Махмудова Х.Т. Юридическое значение - феномена фрустрации // Журнал “Право: теория и практика”. – № 11–12 (148-149). – М., 2011. – С. 65–69
15. Махмудова Х.Т. Опыт развития юридической психологии как науки // Халк таълими. – №1. – Т., 2011. – С. 145–151.